

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

І.Власюк

Впровадження агрономічних заходів і системи дрібного кредиту в селянських господарствах Правобережної України у 1906 – 1914 рр.

У сучасний період розвитку економіки України, як і раніше, важливу роль відіграє сільське господарство, про що свідчать пріоритети в соціально-економічній політиці нашої держави. В умовах переходу до ринкової економіки, приватизації землі та створення фермерських господарств використання історичного досвіду таких перетворень (зокрема, впровадження агрономічних заходів і системи дрібного кредиту на селі у 1906 – 1914 рр.) буде сприяти, з нашої точки зору, певним корективам при проведенні нинішньої аграрної політики.

Важливе значення в роки столипінської аграрної реформи мала агрономічна допомога селянським господарствам з боку земських управ та землевпорядних комісій. У компетенцію земств входили господарчі питання на місцевому рівні, встановлені ще від часів реформи 1864 р. У Правобережній Україні до 1911 р. роль земств виконували губернські управи. Щодо землевпорядних комісій, то їх сприяння агрономічним заходам у селянських господарствах, які переходили до хутірсько-відрубної системи господарювання, було

найтіснішим чином пов'язане з їхніми головними функціями. Загальне керівництво справою у губерніях зосереджувалося в руках Агрономічної при губернській землевпорядній комісії нараді, на чолі якої стояв губернський агроном. Особлива увага земств та землевпорядних комісій приділялась одноосібним господарям, які переходили на хутори та відруби, - це надавало їм певну підтримку у їхньому прагненні до раціональної системи ведення своїх господарств.

Про організацію агрономічної допомоги на місцях можна довідатися, наприклад, з "Огляду Волинської губернії за 1909 р". Постановою губернського комітету передбачалося: 1) поділити всю територію Волинської губернії на 6 агрономічних районів; 2) у кожному районі організувати агрономічні ради, до складу яких входили б місцеві діячі; 3) для організації агрономічної допомоги населенню у кожному районі ввести посаду порайонного агронома; 4) асигнувати на чергові заходи по сільському господарству 8700 крб., на прокатні станції та показові поля - 3600 крб., на виділення поліпшеного насіння - 2400 крб., на організацію сільськогосподарської виставки - 1200 крб., поширення сільськогосподарських знань - 1500 крб., на поточну сільгоспстатистику - 3400 крб. На агрономічну допомогу одноосібним господарствам Волинської губернії у 1910 р. було виділено 113200 крб. У 1912 р. ця сума збільшилася до 226561 крб., в т. ч. на організацію сільгоспскладів - 22400 крб., розвиток тваринництва - 24600 крб., прокатні станції - 44043

крб. тощо¹. У звіті подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1909 р. підкреслювалося, що на здійснення всіх агрономічних заходів у цьому районі було асигновано 48284 крб. Лише з 1909 по 1911 р. ці витрати зросли з 47545 до 88945 крб². Агрономічна допомога тут сприяла розвитку: 1) польового господарства; 2) тваринництва; 3) садівництва та городництва; 4) виноградарства. Кошторис витрат на агрономічні заходи на 1914 р. у Подільській губернії збільшився до 231 тис. крб. На влаштування показових садів, виноградників у губернії в 1910 р. Головним управлінням землеустрою та землеробства виділено 3,2 тис. крб³. Для здійснення дослідної роботи у системі польового господарства існували показові поля (у 1909 р. на Поділлі їх було 55, більшість площею у 5 дес.). Губернські землевпорядні комісії та агрономи займалися організацією лекцій та бесід з питань сільського господарства, розповсюдженням популярних брошур та листків, пропагандою удосконалених сільгоспмашин та знарядь, постачанням селянам

¹ Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – С. 13; Центральный державный історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 709, спр. 190, арк. 151; Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 226, оп. 1, спр. 169, арк. 31.

² ЦДАК, ф. 442, оп. 641, спр. 704, арк. 8; оп. 710, спр. 263, арк. 20.

³ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 46, оп. 1, спр. 214, арк. 17 зв.; ф. 233, оп. 1, спр. 305, арк. 116.

поліпшених сортів сільськогосподарських рослин та кормових трав тощо. Щодо впливу досвіду показових полів на розвиток села слід сказати, що, наприклад, у тій же Подільській губернії господарі, які перейшли на хутори й відрубби, вводили багатопільні сівозміни з посівом конюшини та культурою корене- і бульбоплодів (Вінницький повіт), здійснювали очищення насіння при сівбі (у більшості повітів) тощо¹. Різницю між врожайми на показових полях та на селянських показано у табл. 1.

¹ Отчёт о ходе агрономических мероприятий в Подольской губернии за 1909 г. – Б.м. и г. изд. – С. 2, 4, 10.

Таблиця 1 *

Врожайність, на показових та селянських полях у Балтському повіті Подільської губернії
Врожайність у пуд. з 1 дес.

Назви Сільгосп- культур	На показових полях					На селянських полях				
	1909	1910	1911	1912	1909	1910	1911	1912		
Озима пшениця	65-68	70-150	35-72	85-120	5-15	40-100	15-60	15-100		
Озиме жито	65	110-120	50-52	60-90	0-6	30-95	18-30	28-80		
Ячмінь	42-70	70-120	60-120	9-15	40-70	15-60	15-60	45-100		
Овес	20-92	60-125	53-104	60-90	6-26	60-90	45-80	50-80		

* Обзор агрономической помощи населению Подольской губернии за 1912 г. - С. 89.

У Київській губернії, де агрономічна діяльність губернської управи (пізніше земств) розпочалася з 1908 р., у 1911 р. було влаштовано 111 показових полів, на яких отримувалися врожаї значно вищі, ніж на сусідських селянських полях. Це, безперечно, зацікавлювало селян у перейнятті досвіду правильного обробітку ґрунту¹. Згідно з даними Липовецької повітової управи (Київська губернія), наприклад, у селянина Григорія Пилипчука в с. Романів-Хутір було оброблене у 1911 р. показове поле площею у 6 дес., на якому впроваджена чотирьпільна сівозміна - пар, озимина, коренеплоди, яр - та виділена запільна ділянка для посіву кормових трав. У цьому ж селі існували у 1913 р. прокатна станція та зерноочисний пункт, спарувальний пункт, три показові сади². Результати обстеження хутірських господарств Київської губернії у 1908-1909 рр. свідчать про використання у їхній діяльності різноманітних агрономічних заходів: наприклад, по Радомишльському повіту на увагу заслуговували, зокрема, господарство Горданського у Брусилівській волості при с. Ставище на 20 дес. власної землі, яке мало розвинуте молочне тваринництво (13 корів), вирощувало кормові трави (під конюшиною - 2,5 дес.) та кормові коренеплоди, а також спеціальні культури (під садом - 5 дес., під полуницею - 1,5 дес., під маком

¹ Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). Вып. 13. Ч. 3. - Пг., 1914. - С. 1309 - 1310.

² ЦДАК, ф. 442, оп. 712, спр. 122, арк. 33.

4 дес.; господарство Петренка (25 дес.), Мелещенка (22,5 дес.), Осипчука (12 дес.) та інші. У Красятицькій волості спостерігалось засвоєння агрономічних прийомів і навичок німецьких та чеських господарств (посилене угноєння, поліпшений обробіток ґрунту, засів конюшини та картоплі, правильна плодозміна). У Таращанському повіті Жашківської волості господарство Коновала площею 5 $\frac{1}{3}$ дес. було цікавим у плані введення правильної чотирирічної сівозміни (пар, озим, цукровий буряк, яр), а також застосуванням ранньої оранки пару¹. "Известия Волынского губернского земства" повідомляли у 1913 р. про досвід з засівом кормового буряка у селянина Івана Поліщука, чистий прибуток якого становив 60 крб. з $\frac{1}{6}$ дес². Значного розвитку у період реалізації нової аграрної політики набуває в господарствах хуторян та відрубників садівництво. Наприклад, у 1912 р. Волинська губерньська землевпорядна комісія планувала придбати близько 40 тис. фруктових саджанців для хутірських селянських господарств за рахунок землевпорядних позик, а також для влаштування показових садів. Попит на них серед хуторян зростає. Так, у цій же губернії 2 тис. хутірських господарств з 3 тис., утворених у 1912 р., виявили бажання займатися садівництвом; попит на весну та осінь 1913 р на саджанці був на рівні 50 тис.

¹ Хуторские хозяйства Киевской губернии. – В 2 т. – Т. 2. – К., 1911. – С. 220, 222.

² Известия Волынского губернского земства. – Житомир, 1913. – № 1. – С. 15.

штук. На Поділлі витрати земства на садівництво та городництво зросли у 1907 – 1913 рр. з 1 тис. крб. до 41 тис. крб¹.

Розгляд агрономічної справи у Правобережній Україні цього періоду необхідно доповнити окремо і розглядом питання про застосування сільськогосподарських машин та знарядь у селянських господарствах. Капіталістичні засади господарювання, які остаточно утвердилися на селі після скасування кріпацтва (1861 р.), відкрили широкі можливості для застосування сільгосптехніки. За рахунок використання праці вільнонайманих сільгоспробітників замість малопродуктивної праці кріпаків та внаслідок розвитку товарно-грошових відносин підвищувалася прибутковість господарств. Це, у свою чергу, сприяло збільшенню власного капіталу поміщиків, які тепер вже мали змогу купувати дорогу сільгосптехніку. У роки столипінської аграрної реформи попит на неї значно зріс, адже з'явилося чимало нових власників землі, зацікавлених у підвищенні продуктивності праці у своїх господарствах. Але через високу вартість сільськогосподарські машини та знаряддя були доступними лише поміщикам і заможним селянам, та й використання їх стало необхідним і вигідним на великих земельних площах. Середняки та бідняки користувалися переважно дрібним реманентом. Незаможні верстви населення навіть могли його не

¹ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 141, арк. 238; спр. 169, арк. 132; Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 21. – С. 8.

купувати, а брати на прокат на земських сільськогосподарських складах. Дані про стан забезпеченості селянських господарств України удосконаленими сільгоспмашинами та знаряддями у 1910 р. показують, що селянські господарства Правобережжя були найменш забезпеченими реманентом порівняно з іншими українськими губерніями. Наприклад, на 135 тис. описаних селянських дворів Волинської губернії припадало 84 тис. залізних плугів, 114 рядкових сівалок, 698 жаток¹. А найкраще забезпечення удосконаленими машинами та знаряддями мали господарства південних українських губерній (Катеринославської, Таврійської і Херсонської). Щодо прокатних станцій сільгоспмашин і знарядь, то, наприклад, на Волині у 1911 р. їх було організовано 116; у 1912 р. тут налічувалось 148 земських сільгоспскладів з 1312 машинами, прокатом яких користувались у цьому році 7 тис. чол.² У 1911 р. тут у розпорядження губернської управи було виділено 28 тис. крб. на організацію 5 сільгоспскладів; планувалося продавати землеробські знаряддя та машини за готівку всім селянам та кредитувати одноосібні господарства, беручи з них завдаток у розмірі від 25% до 50% вартості товару, з погашенням позики у термін не більше двох років для

¹ Історія селянства Української РСР: У 2 т. - Т. 1. - К., 1967. - С. 501; Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. - К., 1973. - С. 34.

² Обзор Волынской губернии за 1911 г. - Житомир, 1912. - С. 35; то же за 1912 г. - Житомир, 1913. - С. 36.

складних знарядь та не більше одного року для простих (і також мінеральних добрив, які відпускалися складами). Так, Іскоростенським сільгоспскладом у цій же губернії було продано товару лише з 1 січня по 17 листопада 1912 р. за готівку на 3488 крб., по борговим зобов'язанням - на 4583 крб., що свідчило про попит у селян на дані товари. На Поділлі, наприклад, у 1912 р. працювали 12 сільгоспскладів з 13 відділеннями, 186 прокатних станцій зерноочисних споруд з 1914 машинами та знаряддями, якими користувалися 6789 господарів¹. Прокатні станції сільгоспмашин та знарядь, збільшуючи можливості селян у користуванні новою сільгосптехнікою, отримували все більше поширення у розглядуваних губерніях. Вони організовувалися переважно у пунктах хутірського розселення, при земських складах; при цьому вони повинні були мати машини і знаряддя, які користувалися попитом місцевих селян. Наприклад, у 1909 р. на Поділлі в Балтському повіті у 17 домогосподарів використовувалися сівалки на 37 дес.; зерноочисні машини переробили 2431 пуд. зерна у 31 домогосподаря; молотильна машина працювала 20 днів у 34 селян. За користування сівалками бралось 50 коп. з десятини, зерноочисними машинами - по 1/2 - 2 коп. з пуда, молотаркою - 5 крб. за день роботи². Розмір витрат на реманент пропорційно залежав від

¹ ДАЖО, ф. 183, оп. 1, спр. 1197, арк. 174 зв.; спр. 920, арк. 460 зв.; Подольский хозяин. - Винница, 1915. - № 2. - С. 21.

² ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 97, арк. 44 зв.

площі земельних угідь селянських господарств. У 1912 р. серед губерній Правобережжя найбільшу кількість сільгоспмашин та знарядь було надано земствами Київської губернії - на 516,2 тис. крб. (на Волині - на 227,2 тис. крб., Поділлі - на 80,7 тис. крб.). На організацію сільгоспскладів та продаж насіння витрати Київського губернського земства у 1909 - 1913 рр. зросли з 22 тис. крб. до 124,4 тис. крб., Подільського - з 5 тис. крб. до 112 тис. крб¹.

Цікавим є факт, що 84% земських складів Російської імперії з сільгоспмашинами та знаряддями зосереджувались у роки проведення століпінської реформи в українських губерніях. В цілому, по всій Російській імперії потреба у сільгоспмашинах та знаряддях була високою, особливо у цей період: у 1906 р. їх споживання коштувало близько 40 млн. крб., 1909 р. - 78 млн. крб., 1913 р. - 109 млн. крб. Поряд з цим у всьому її сільському господарстві застосовувалося ще 3 млн. дерев'яних плугів (при 6 млн. залізних); 5,7 млн. дерев'яних борін (при 490 тис. залізних), 811 тис. жаток². "Торгово-промисленна газета" у 1911 р. писала, що потреба Росії у сільгоспмашинах та знаряддях вже перевищує суму у

¹ Земская торговля железом и с.-х. машинами и орудиями в 1901 - 1912 гг. - Х., 1913. - С. 12; Экономическая жизнь Подолии. - 1913. - № 21. - С. 8.

² Погребинський О. Назв. праця. - С. 34; Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика. - М., 1941. - С. 115; Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. Т. 2. - К., 1952. - С. 262.

80 млн. крб. на рік, а процес індивідуалізації земельної власності із збільшенням кількості самостійних господарів викликає зростання попиту на них¹.

Поряд із застосуванням сільгоспмашин та знарядь, утворення хуторів та відрубів поступово вело до збільшення використання найманої робочої сили у заможних селянських господарствах. Так, на Волині у 1910 р. працювали 8825 найманих робітників у 6159 селянських господарствах; на Поділлі у 1914 р. було зареєстровано 1199 випадків поденного найму робітників у заможних селян².

Для підвищення родючості земель у селянських господарствах традиційно використовувався перегній, який діяв як фосфорнокисле добриво, у поміщицьких - мало місце застосування мінеральних добрив. У заможних селянських господарствах останні застосовувалися рідко, зокрема, ними забезпечували плантаторів цукрові заводи, що користувалися потім сировиною з їхніх ланів. Перехід до приватної власності на землю через кілька років мав викликати потребу у вживанні міндобрив, для доведення землі до максимальної продуктивності. Досліди по застосуванню їх у Подільській губернії показали, що при їх внесенні всі ґрунти підвищують урожайність, але при цьому різні ґрунти потребують лише

¹ Торгово-промисленна газета. – 5 (18) лютого 1911 г. – С. 1.

² Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України. // Укр. іст. журн. – 1982. - № 7. – С. 120 – 121.

відповідних добрив. Проте селяни були ще мало обізнані на цій справі. Дослідження селянських господарств, приміром, у Вінницькому повіті Подільської губернії у 1911 – 1913 рр. свідчило, що купівля мінеральних добрив селянами ще була мізерною; їх застосовували групи господарств від 3 до 6 дес. та від 6 до 12 дес. Ці ж групи найбільше використовували і перегній; кількість їх зростала залежно від існуючої у них кількості худоби¹.

Землевпорядні комісії та земські управи намагалися озброїти селян хоч би елементарними знаннями з основ агрономії, ветеринарії. З цією метою організувалися курси, розповсюджувалася популярна література, що, наприклад, Волинським губернським земством було асигновано у 1911 р. 4730 крб., київським - 5600 крб. В одному з номерів журналу "Хуторянин" того ж року зазначалося, що селяни через свою необізнаність бояться нововведень, а проте, саме вони потребують більшого ознайомлення з новою агрономічною літературою. Нарада повітових представників Подільської губернської управи у березні – квітні 1910 р. визнала бажаним надавати допомогу не тільки односібним господарям, але й

¹ Франкфурт С. Л. Применение минеральных удобрений в Киевской губернии и условия торговли ими. – К., 1911. – С. 15; Хуторянин. – Полтава, 1913. – № 17. – С. 474; ДАХО, ф. 233, оп. 1, спр.489, арк. 10.

селянському населенню в цілому для активізації його прагнень до нових форм господарювання¹⁹.

Впровадження агрономічних заходів у селянських господарствах сприяло їх прибутковості та тіснішому зв'язку з потребами ринку, подальшій їх товаризації. Ринок у роки столипінської аграрної реформи все більше впливав на сільгоспвиробництво. На селі поступово формувався селянин-підприємець, який виробляв продукцію не тільки для власного споживання, але й для продажу її на ринку, отримуючи при цьому власний зиск. У період 1909-1913 рр. на Правобережжі коефіцієнти товарності селянських господарств (ринковий хліб до збору) були такими: пшениця - 16,2; жито - 13,8. Необхідно підкреслити при цьому, що Україна посідала одне з головних місць у загальноімперському виробництві хліба та його товарообігу: у 1909-1913 рр. він становив 32% або 1338,7 млн. пуд².

Система дрібного кредиту, яка була створена в Російській імперії у кінці XIX - на початку XX століття і особливо розвинулася у період столипінської аграрної реформи, відіграла велику роль у налагодженні товарно-грошових відносин, сприяла прискоренню капіталізації селянських господарств.

¹ Справочные сведения о деятельности земств... - С. 1308, 1330; Хуторянин. - Полтава, 1911. - № 41. - С. 1055; ДАХО, ф. 233, оп. 1, спр. 305, арк. 116 зв.

² Попов О. С. Хлібна торгівля України. - Х., 1927. - С. 22; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973. - С. 12.

Початок розвитку дрібного кредиту в Україні поклало виникнення в 1869 р. у м. Гадячі Полтавської губернії першого ощадно-позичкового товариства¹. Виникнення ощадно-позичкових та кредитних товариств визначалося багатьма факторами: зростанням товарності селянських господарств, прагненням їх власників до економічної самостійності на ринку та певної захищеності від великого капіталу і перекупників, а також зростаючою потребою у кредиті для придбання необхідних сільськогосподарських знарядь; спробою поліпшити через спільну діяльність своє матеріальне становище. Зростанню таких товариств сприяв закон від 1 червня 1895 р. про організацію дрібного кредиту. Метою цих товариств було нарощування створення грошових заощаджень та видача позичок. Статути затверджував міністр фінансів. Товариства мали права юридичних осіб. Кредитне товариство засновувалося на початковому капіталі, який надавав державний банк під солідарну відповідальність членів товариства; ощадно-позичкові - на паях з капіталом, внесеним тими, хто входив до складу товариства, та інших джерелах. В ощадно-позичкових товариствах пай не міг перевищувати 100 крб.; кожен член міг мати лише один пай. В операції товариства входили: прийом вкладів, одержання позичок, видача грошових позичок на строк до 12 місяців (за персональним довір'ям або під поручительство), до 5 років (під поручительство або

¹ Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX - начале XX в. - Самара, 1992. - С. 139.

заклад нерухомого майна), видача позичок під заклад рухомого майна та інвентаря терміном до 12 років; посередництво для придбання товарів членами товариства і для продажу виробів їх праці. Закон від 7 червня 1904 р. вніс доповнення: було утворено центральний орган - Управління у справах дрібного кредиту як самостійний департамент міністерства фінансів. На місцях утворювалися губернські комітети у справах дрібного кредиту. Ощадно-позичковим та кредитним товариствам дозволили об'єднуватися в союзи. Було створено нову форму цих інституцій - земські каси дрібного кредиту. Їх примірний статут затверджено 14 червня 1906 року. Мета каси - полегшувати сільським господарям, ремісникам і промисловцям, а також утвореним ними артілям і товариствам переказ господарчих обігів шляхом постачання коштів на банківських засадах, прийняття на себе посередництва. Каси діяли у губернських і повітових містах. Максимальна позичка одній особі - 300 крб.; під заклад виробів сільського господарства - до 1000 крб. Колективним позичальникам відкривалися більші кредити, з таким розрахунком, щоб на частку кожного з учасників припадало не більше наведеної вище суми. Каса звільнялася від промислових податків і гербових зборів¹. Особливо розвинулася мережа таких кас на початку ХХ ст. в Харківській (10), Катеринославській (10), Чернігівській (11) губерніях. На Волині перша

¹ Бородаєвський С. В. Історія кооперації. - Прага, 1925. - С. 279.

губернська земська каса дрібного кредиту була створена у 1909 р.: 25 тис. крб. становив основний капітал, 75 тис. крб. призначалися на створення фонду для забезпечення основними капіталами повітових земських кас дрібного кредиту, 100 тис. крб. - на організацію посередницьких операцій та ін. У 1911 р. тут функціонували такі установи дрібного кредиту: а) станова (які належали виключно селянським громадам) - мирські допоміжні каси (202 - з обігом у 2,3 млн. крб.); волосні або сільські банки (56 - з обігом у 754,8 тис. крб.); суспільні ощадно- позичкові каси (42 - з обігом у 315,7 тис. крб.); б) кооперативні установи - кредитні товариства (197 - з обігом на суму 1,3 млн. крб.); ощадно - позичкові товариства (45 - з обігом у 3,9 млн. крб.). Напрями діяльності земських кас дрібного кредиту були такими: 1) ведення активних операцій з кредитними кооперативами; 2) з 1911 р., (після виникнення союзів ощадно - позичкових та кредитних товариств) - перенесення центру ваги операцій на різні види кооперації; 3) видача позичок самим земствам на їх кошторисні видатки та постачання населенню меліоративних позичок. Зростання кількості таких кас та їхнього балансу по всій Російській імперії, в тому числі і в Україні, спостерігається особливо у період проведення столипінської аграрної реформи. З 1908 по 1914 р. кількість зареєстрованих кас зросла з 19 до 203, а їхні баланси - з 0,7 млн. крб. до 66,7 млн. крб¹.

¹ Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С.141 – 142; Обзор

Посередницькі операції губернських земських кас дрібного кредиту сприяли придбанням для кредитних кооперативів, приватних осіб землеробських машин та знарядь, насіння, міндобрив, дахового заліза тощо. Наприклад, у Волинській губернії посередницькі операції губернської земської каси дрібного кредиту розподілялись у 1910 р. на такі категорії: 1) за дорученням та попередніми замовленнями кредитних товариств селян; 2) оптовий відпуск зі складів кредитним товариствам; 3) роздрібний відпуск зі складів тим же кооперативам; 4) відпуск товарів за особовий розрахунок та в кредит приватним особам. Відпуск товарів у кредит кредитним кооперативам по першому пункту відбувалося таким чином: по товарних позиках бралось 5% річних; термін по товарних позиках призначався із таким розрахунком, щоб погашення їх могло бути здійснене з двох врожаїв; вартість провезення товару сплачувалась товариством при отриманні його за накладною. При оптовому відпуску товарів встановлювалася розцінка із включенням витрат по доставці та зберіганню товарів. При роздрібному відпуску на заготівельну вартість нараховувалося на покриття загальних витрат та інше до 5%; при цьому кооператив складав особливе боргове зобов'язання касі, а вона видавала книгу ордерів-чеків, за якими на складі отримували товари. За попередніми замовленнями приватних осіб мав

вноситися завдаток у розмірі $\frac{1}{3}$ від вартості замовлення та на заготівельну вартість нараховувалося до 5%. При продажу зі складів товарів за готівку на цю вартість нараховувалося до 12%, при цьому робилася додаткова знижка зі звичайної розцінки товарів від 2% до 3%. Дахове залізо відпускалося кредитним кооперативам з нарахуванням на заготівельну вартість по 1 коп. на пуд при умові внесення $\frac{1}{4}$ вартості замовлення, на борги нараховувалося 4% річних. При купівлі міндобрив вносилося не менше, $\frac{1}{3}$ вартості товару¹.

Головне управління землеустрою та землеробства звернуло увагу в цей період на можливість широкого розвитку комісійного продажу сільгоспмашин та знарядь установами дрібного кредиту. З цією метою у відділі сільської економії та сільгоспстатистики були вироблені основні умови, за яких установи могли отримувати від фірм продукцію на комісію; зазначалося, що установам необхідно визначити кількість товару для його швидкого збуту, надавалася можливість повернення товару фірмі у випадку повного припинення торгівлі ним установою дрібного кредиту. Наприклад, на Поділлі Брацлавська повітова управа зі справ земського господарства рекомендувала надати право такого продажу ощадно-позичковим товариствам та сільським банкам². Цікаво,

¹ ДАЖО, ф. 183, оп. 1, спр. 1130, арк. 17–19.

² Гайдай Л. И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис.

що на нараді представників агрономічних районів Волині порушувалося питання про відкриття товарного кредиту тій частині сільського населення, яка не входила у кредитні кооперативи; було визнано, що найбільш зручною формою організації кредиту для них можуть бути договірні товариства, для яких позики надавались би сільгоспмашинами, знаряддями, насінням, міндобривами¹.

Таким чином, розгляд агрономічних заходів у Правобережній Україні в період нового аграрного курсу дає підставу зробити висновки, що уряд поступово збільшував витрати на ці цілі; діяльність землевпорядних комісій та земств (губернських управ до березня 1911 р.) спрямовувалася на підтримку в першу чергу хуторян та відрубників, але поступово вони розширювали рамки своєї роботи, надаючи можливість всім селянам здійснювати агрономічні заходи у власних господарствах. Важливим було і розповсюдження сільськогосподарських знань земствами, адже вони поступово привчали селян звертатися до нових прогресивних методів ведення господарства, його раціоналізації. Справа ця була новою, вимагала багато зусиль та певного часу для отримання бажаних результатів. Досвід кращих, показових селянських господарств сприяв поступовому залученню й інших у процеси поліпшення землеробської культури, робила

... канд. ист. наук. – К., 1979. - С. 107; ДАХО, ф. 233, оп. 1, спр. 416, арк. 32.

¹ ДАЖО, ф. 183, оп. 1, спр. 1130, арк. 19.

виробництво сільгосппродукції прибутковим. Земськими касами дрібного кредиту створювались умови для охоплення посередницькими операціями не лише заможних господарів, а й різних верств селянського населення, з диференціацією умов позик по різних категоріях.

Л. Скотнікова

Сільськогосподарська кооперація і нова економічна політика в Україні

Кооперативний рух, що виник у західних країнах (Англія, Німеччина, Франція) на початку ХІХ ст., в Росії, у тому числі в Україні, почав розвиватися у 60-80-х рр. ХІХ ст.

В Україні перші сільськогосподарські артїлі (спілки) виникли у 1880 р. на півдні України та Харківщині. Але вони не були господарствами кооперативного типу.

Перше хліборобське кооперативне товариство створив у 1894 р. на Херсонщині В.М.Левитський. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. у 25 селах Херсонської губернії діяло 125 таких товариств, навколо яких гуртувалося понад 3 тис. і селян¹.

Виникнення першого споживчого товариства у Харкові у 1866 р. пов'язане з ім'ям М.Баліна. На початку 70-х рр. ХІХ ст. в Україні існувало 20

¹ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. - С.319.